

vreme, jezik, poezija

Josif Brodski, UDOVOLJITI SENCI,
»Dečje novine«, Gornji Milanovac,
1989.

saša radojčić

Tekstovi u kojima pesme velikih pesnika (ili njihovo celokupno delo) interpretiraju drugi veliki pesnici, važni su nam ne samo zato što bi se ova tumačenja češće nego druga približavala izvornom smislu tumačenih pesama — ta pretpostavka se teško može braniti — nego zato što nam otkrivaju postavke implicitne poetike kojih se pridržavaju tumači.

U esejima skupljenim u knjigu **udovoljiti senci** (naslov je sam autor predložio za jugoslovensko izdanje knjige eseja nastalih tokom jedne decenije — od 1976. do 1985. godine), Josif Brodski najčešće govori o drugim pesnicima, onima koji su po njegovim visokim, čak elitičkim merilima, obeležili ovaj vek, samu vreme, samu poeziju. *Cvetajeva, Pasternak, Ahmatova, Odn, Kavaf, Montale* — i drugi — topomimi su duhovnog područja izgrađenog radom misli u ovim esejima. U razmatranjima koje Brodski izlaže govoreći o tim divovima poezije ima neke pravilnosti, ne baš estetičkog sistema (jer ta kategorija je preterana za obeležavanje mogućnosti interpretativnog uma) — ne sistema, ali sigurno poetičkih konstanti, koje pomažu da se skicira odgovor na pomalo naivno formulisano pitanje: »kako Josif Brodski shvata poeziju?« To pitanje bi bilo još naivnije, kada bismo želeli da ga raspletimo polazeći isključivo od stihova koje je Brodski napisao; ovako, pošto eseistički postupak zahteva od pisca neprstanu samoeksplikaciju i nameće mu obavezu koja za njega, pod nekim drugim obrazinama, ne moraju postojati, izgleda da stavove koje Brodski zastupa govoreći o drugim pesnicima, smemo da generalizujemo i razumemo ih kao iskaze jednog iskrenog sa-tumačenja.

Pri tom možemo krenuti bilo od rečenica koje svojom jezgovitosti i odlučnošću stiču prizvuk definicija (kada Brodski određuje poeziju kao »vrhunski domet celokupnog jezika«, ili kao »formu vrhovne zrelosti jezika«, a za pesmu veli da je »neminovna« i »rezultat izvesne nužnosti«), bilo od samog načina na koji Brodski raspliće Stihove pesnika koje smatra velikim (ističući, tada, kako je analiza poezije zapravo »rasplinjavanje fokusa«, u pesmi uspostavljenog kondenzata vremena). Tako će Brodski tumačiti *Montalea* uzimajući njegove stihove i prozne zapise u širokim zamasima, u stihovima *Dereka Volkota* tražeći izuzetne sintagme, koje bolje od bilo čega drugog oslikavaju pesnikovu poziciju, dok će u tekstu »Fusnota za poemu« (najdužem knjizi i jednom od retkih koje je napisao na svom maternjem jeziku) analizirati poemu *Marine Cvetajeve* stih po stih, reč po reč, napredujući i vraćajući se tra-govima iznenadno iskrslih bljeskova razumevanja, gotovo pipajući ču izložiti razmišljanja, zaključke i ustuknuća: retko odgovornu i, spram tumačenih stihova poštenu, interpretaciju. Na sličan, tragalački način, Brodski ostvaruje još jedan od značajnijih eseja u ovoj knjizi (i ponovo — napisan je na ruskom), koji doduše ne ispostavlja toliko poetička, koliko gledišta o ideologiji i istoriji — »Bekstvo iz Vizantije«, gde se načelna razmatranja o odnosu duhovnih sklopova istočne i zapadne civilizacije prepliću sa zapisima dnevničkog karaktera. I ka-

da tu Brodski govori o svojim (telesnim) nela-godama, mi ne možemo biti sigurni da li one dolaze od teške klime, prijavštine i gužve u konkretnom Istanbulu, ili od užasa potaknutog svešću o tome da i domovina pesnikova — Rusija — baštini toliko od duha Vizantije, i prema tome, Istoka. Dovoljno je uporediti stranicu ovog eseja sa bilo kojim gde Brodski govori o svom rodnom gradu, Petersburgu, ruskom »prozoru na Zapad«, pa da pomislimo kako je mučnina ipak izazvana duhovnim kom-pleksima!

Esej se uvek piše nekim povodom, njegov učinak nikada ne može da se potpuno osamos-tali u odnosu na svoj povod, ili sećanje na nje-ga. Utoliko je esej manje samostalan rod: ese-jista, pa tako i Brodski uvek kreće na put govor-ice o nekom drugom, o nečem drugom (sto je najčešće drugi tekst ili odnos koji se tiče tek-sta). Ali eseista najzad, po pravilu, otkriva da piše (i) o sebi — u pokušaju da dostigne Drugo, prepoznaće svoj sopstveni lik kao u ogledalu. I zaista, ne samo kada govori o onome što na-čelno važi za književnost, posebno poeziju, a što može da važi i u njegovom »slučaju«, Brodski bez ustručavanja govori o samome sebi, u autobiografskom maniru, ili uzgredno, u zaostacima kakve složene rečenice. Kada govori o drugim pesnicima, on kazuje o tome kako ih je čitao. Njegov govor je višestepen čak i u izrazi-to autobiografskim tekstovima, kao što su prvi i poslednji esej u knjizi: »Jedan, i nijedan« i »U sobi i po«, kroz ono što govori o sebi, svojoj po-rodici i svom gradu kakvi su bili nekada, mi prepoznajemo ponešto od pisca kakav je u ča-su kad se priseća prošlosti. Pisanje, a pisanje eseja pogotovo, jeste narcistička delatnost, i jedino što eseisti ostaje na raspolažanju kao sredstvo ublažavanja, narcističkih izliva, jesu (samo)ironijski tonovi koji se u svekolikoj ese-jistici, od Montenja naovamo, smatraju za više nego poželjne stilske osobine. Pisac koji i po-red sveg obraćanja sebi ne ume da oko sebe stavi zagrade, ne treba da se upušta u pisanje eseja.

Brodski je svojevremeno, u jednom inter-vjuu, »priznao« da je pisanjem eseja počeo da se bavi po dolasku u Ameriku — prvenstveno zbog zarade! Ali to priznanje ne bi trebalo ute-ti zdravo za gotovo, jer samoizlaganje na žrtveniku »široke publike« koje prihvatom samim započinjanjem teksta esejičkog tipa, to raz-otkrivanje i zaveštanje sebe samog, zapravo nema cenu. Reči po kojima je esej nešto što se piše »za poslovne ljudi koji hvataju voz jutrom, ili za umorne ljudi koji se vraćaju kući uveče« i po kojima on »treba da pruži zadovoljstvo« (*Virdžinija Vul*), jedva da se mogu upo-rebiti za opisivanje esejičke koju piše Brodski. Ogroman je moralni ulog u tim tekstovima i on se ne može zastreti, ma kako zavodljivim, tečnim nizanjem rečenica. Poslednje što bi Brodski želeo jeste da njegovo pisanje pomo-gne da preko predmeta o kome govori padne zaborav. Etička preprenapregnutošću njegovih eseja je verovatno plod izuzetne egzistencijalne si-tuacije u kojoj se podaci biografskog, etičkog i poetičkog porekla stapaju u jedinstven lik. To je učinak okolnosti koje u svoj rizik mora da uračuna svaka literatura koja nastaje u egzilu (»Literatura u egzilu« je i naslov biblioteke koju je izdavač otvorio upravo delom Josifa Brodskog). Taj rizik se najbolje može opisati kao oprečnost potrebe da se u novom svetu ne iznevere načela zborog kojih je pisac dopao iz-gnanstvu, sa jedne, i konačno otvorennih mo-gućnosti za realizaciju tih načela u novoj kul-turnoj klimi, sa druge strane. Čak i kada piše jetke rečenice o režimu koji mu je učinio ne-podnošnjivim život u domovini, Brodski se ne sveti tom režimu, odnosno ne piše sa željom da mu se osveti, prepustajući to hodu vremena; Brodski ne piše iz osvetoljubivosti, jer je to, iako razumljiv, ipak nedostojan motiv; želja da tekst naškodi režimu pretvorila bi esej u pam-flet. Konačno, on ne piše ni zato da prosto iz-nese jedno svedočanstvo, ma kako svedočanstva bila potrebna čovečanstvu spremnom na olakšavanju zaborav. Sad, to što je njegovo pi-sanje, kao i pisanje tolikih unutrašnjih i spo-jašnjih emigranata, zbilja škodilo režimu, ma-nje kazuje o karakteru pisaca i njihove književnosti, nego o karakteru vlasti za koju književnost nije poželjna. Puka kritika lošeg uredenja, bez sumnje potrebna, ipak ne nadilazi u bitnom okviru datog iskustva koje kritikuje, a za-

datak književnosti je, po mišljenju Brodskog, »da prevaziđe iskustvo«. Po njemu, »veliki pi-sac je onaj koji ljudskoj senzibilnosti daje dale-kosežnju perspektivu, koji čoveku u bezizlaz-nom položaju pokazuje izlaz, put koji treba da sledi«.

Ovo su reči iz teksta predavanja pod naslo-vom »Katastrofe u vazduhu«, uz esej »Bekstvo iz Vizantije«, napolemičnijeg u čitavoj knjizi. »Katastrofa u vazduhu« — tim rečima Brodski obeležava ono što se dogodilo ruskoj prozi u dvadesetom veku: po njegovom mišljenju »sve je veća sumnja da će Rusija izići iz dvadesetog veka a da ne ostavi iza sebe veliku prozu«. Kri-vicu za ovo snosi veliki društveni i nacionalni prelom, »antropološka tragedija bez preseda-na, genetsko nazadovanje«, koje je zadesilo Ru-siju. Ovovekovna ruska proza, čak i kada nije svedena na karikaturu »socijalističkog reali-zma«, ostaje zarobljena u iskustvenom krugu nacionalne tragedije: sredstva otpora koja pro-zni pisci koriste kako bi se odbranili od svuda prisutne države i eventualno joj zadali proti-vardarce, pripadaju arsenalu religiozno-humanističke retorike koju je poznavao već devetnaesti vek i u čijem je znaku ruska književnost dala neka od svojih najviših ostvarenja. Ali ova re-to-rika lako može postati delom »duha utešitelj-stva, opravdanja postojećeg poretku na duhovnoj osnovi«; uz to, pokazuje se da je ova vrsta otpore u bliskoj vezi sa realizmom i da ruski prozni pisci, uglavnom svog stilističkog, aко već ne i duhovnog prethodnika, radije traže u Tolstoju nego u Dostojevskom, koji je, po mišljenju Brodskog, postigao do sada najviše do-mete u ruskoj proznoj književnosti. Zlosrečni spoj istorijske kataklizme i utešiteljskog kom-pleksa, ruskog pravoslavlja, podstakao je, po Brodskom, stilističku inertnost proze u Rusiji dvadesetog veka: »krajem prošlog i početkom ovog veka ruska proza je zaista bila na ras-kršnici, na račvi, i jednim od ta dva puta nije pošla«. Pomagač ruskoj prozi u tom izboru (bo-lje rečeno: njen skretničar) bila je policijska država. Jedini pisac koji se, uprkos krajnje ne-povoljnoj duhovnoj klimi, dovoljno približio Dostojevskom i njegovom učinku (a što Brodski opisuje kao »ovapločenje jezika«) je — Andrej Platonov, usto pisac koji više od bilo kod drugog odstupa od ma koje utvrđive tradicije. Uz njega, Brodski pominje još dvadestak imena prozaista sa kojima će »morati da se raču-na« i koji čine ono najbolje u savremenoj ruskoj prozi. Neka od tih imena su za jugoslovenskog čitaoca potpuno nepoznata, čemu razlo-ge treba tražiti, između ostalog, i u podzemnim tokovima širenja dobrog dela ove književnosti.

Brodskom bi se moglo zameriti da je u oce-njivanju dometa savremene ruske proze isuvi-še strog; ali na ovu primedbu on ima unapred pripremljen, i to prihvatljen, odgovor: »umet-ničko delo je uvek proizvod svog vremena i mora se procenjivati merilima tog vremena, ili, barem, tog veka. I baš zbog toga što je Rusija u devetnaestom veku dala tako veliku prozu nema potrebe da se njen savremeni roman ce-ni posebnim merilima, uz popust.« Realistički pisac može da nadmaši svog velikog prethodnika (Tolstoja) samo u detaljima — ili tako što će svoju prozu obogatiti novim iskustvenim sadržajima. Realistički pisac ne prekraćuje granice koje mu postavlja vlastito epohalno is-kustvo. Tokom čitanja ovog teksta, mogu se po-javiti i poređenja sa stanjem naše nacionalne književnosti, koja poslednjih godina (takođe potaknuta nacionalnom tragedijom) nastoji da se potvrdi kao »glas nacije«, služeći se sredstvi ma religiozogn humanizma i realističke, čak dokumentarističke fakture. Delovanje otkrića »svete zemlje« i s njim povezane eshatologije u našem slučaju bi moglo biti još pogubnije, jer je ono najjače, valjda u skladu sa sveopštim ozivljavanjem tradicionalnih obrazaca, upravo u poeziji. U poeziji, koju bismo rado, prateći Brodskog, odredili kao »vrhunski domet celokupnog jezika«. Svaki promašaj na tim visinama donosi sobom duboki pad.

Kada ne piše o drugim piscima, Brodski pi-še o Rusiji; isto tako, on ne može odoleti da go-vori o Rusiji a da ne pomene pesništvo ruskog (ili nekog drugog) jezika, niti da govoreći o tu-dim stihovima ne kaže nešto i o domovini koju mu nikakvo izgnanstvo ne može učiniti tuđom.

Hoće li ikada ponovo videti grad svoga detinjstva i mladosti, nakon ovih eseja i ne mora biti presudno: Brodski se domovini valjano odužio. Na drugom jeziku, jeziku zemlje koja ga je privatila, doduše, i s gorkom setom izgnanika, ali zato u moralnom smislu suvereno. Pesnika čuva jezik, a u odori eseista, Brodski je najviše morao voditi računa da ne potroši integritet koji su mu obezbedili jezik, vreme i poezija.

pohvala tehno kratskoj civilizaciji

Alfred Ejer:
»FILOZOFIJA U DVADESE
TOM VIJEKU«,
»Svetlost«, Sarajevo 1990.

nikola kajtez

Misao Alfreda Ejera (rod. 1910), engleskog filozofa pozitivističke i antimetafizičke orijentacije, ponože je, zahvaljujući biblioteci »Etos« sarajevske »Svetlosti« pred sudom našeg čitaoca, koji je ovog znamenitog oksfordskog profesora velikog uticaja u naučnim krugovima anglosaksonskog sveta mogao da upozna pre svega po, kod nas već poodavno objavljenoj, knjizi *Problem saznanja* (1963).

Ovog puta, on se pojavljuje sa prilogom iz istorije filozofije – knjigom koja ne samo da se ograničava na Zapad (kako to autor kaže), već uglavnom ne izlazi iz okvira pozitivističkog i analitičkog duha – najvećim delom bavi se pragmatizmom, fizikalizmom, tzv. filozofijom običnog jezika i lingvističkom filozofijom. To je njen ozbiljan nedostatak, budući da je filozofija u dvadesetom veku znatno više od onog što ovde možemo pročitati, pogotovo ako se uzme u obzir da Ejer mnoge struje savremenog mišljenja nije pomenuo verovatno zato što je smatrao da to i ne zaslužuju. Doduše, ovo ukazuje i na oprez pisca koji nije spreman da se sa filozofijom obuhvatnije i ozbiljnije uhvati ukoštač.

Ova knjiga je prvo bitno zamišljena kao nastavak *Raselove Istorije zapadne filozofije*, pa je i logično što je započeta, upravo izlaganjem njegovih filozofskih shvatanja. Predstavljene su poznate Raselove teorije – teorija deskripcija i teorija tipova, zatim njegova saznanja teorija, da bi se završilo sa moralnom i političkom filozofijom. Karakteristično je da Ejer ukazuje na vezu Raselove filozofije sa pragmatizmom Viljema Džemsa, naročito u shvatanju da su i duh i materija logičke konstrukcije. *Džordž Edward Mur* predstavljen je uglavnom analizom dela *Principi etike*. Istaknuto je da Mur svoju osnovnu poziciju u etici bezuspešno pokušava da brani dokazima. U tim pitanjima, međutim, za Ejer važi »samo intuicija«. Jedini sadržaj vrednosnih sudova su subjektivne emocije. Ovi sudovi nemaju nikakav objektivni značaj, pa ih stoga Ejer smatra pseudo stavovima – besmislimen, jer ih je nemoguće skustveno potvrditi. Zbog toga je moralnoj filozofiji Harolda Artura Pričarda, (takođe oksfordskog profesora), koja nas prepušta intuiciji, data prednost u odnosu na Murovu.

Ejer precenjuje značaj Viljema Džemsa kada ga proglašava jednim od »glavnih arhitekata propasti hegelstva«. Sto se Klarena Irvinga Luisa tiče, on navodi da za ovog harvardskog profesora, jednog od najvećih američkih filozofa dvadesetog veka, ne postoje sintetički sudovi apriori, i da on, za razliku od Kanta, ne

pravi distinkciju »između stvari kakve nam se pojavljuju i stvari kakve su one po sebi«.

Sledeće poglavje posvećeno je Vitgenštajnu, Popelu i Bečkom krugu. Zanimljivo je da Ejer, čak ni kada je bio najoduševljeniji Vitgenštajnovim Logičko-filosofskim traktatom, nije prihvatio njegovu tvrdnju da je istina, utvrđena u ovoj knjizi, »nepobitna i definitivna«. Ipak, prihvatio je njegov zaključak da su metafizički iskazi besmisleni. *Oto Nojrat* je opisan kao zagovornik jedinstva nauka, krajnje nepriručiteljski raspoložen prema metafizici, a *Moric Slik* kao protivnik Kantovog shvatanja o mogućnosti postojanja sintetičkih istina apriori. Ejer još ističe *Karnapov* »metodološki solipsizam« iz knjige *Logička konstrukcija sveta*, a kritikuje njegovo podržavanje koherentne teorije istine. Sto se tiče *Karla Popera*, ovde se kao bitno ocenjuje njegovo shvatanje da metafizički iskazi nisu besmisleni, i da oni u određenim slučajevima »mogu ispunjavati heurističku funkciju«. Ukratko je predstavljena i znamenita teorija istine poljskog logičara, pripadnika lavovsko-varšavskog logičkog kruga, Alfreda Tarskog. Ejer ukazuje i na vezu Luišovog pragmatizma i pozitivizma Bečkog kruga, a na kraju ovog poglavja zaključuje da se, nakon prestanka rada kruga, metafizika u izvesnom smislu oporavila, da je prestala da bude »stvar sramote«, pa čak i da u njoj samoj postoji neka unutrašnja vrednost. Ipak, on ne objašnjava detaljnije šta pod tim podrazumeva.

Ejer, dalje, analizira stanovište *Džilberta Rajla*, najistaknutijeg predstavnika oksfordske »filozofije običnog jezika«. Po njemu, Rajl vrši redukciju čovekovog duha na čovekovo ponasanje, to jest svodi percipiranje u okvire ponasanja. Međutim, on priznaje da Rajl nije uspeo da ovaj pokušaj izvede sasvim korektno. Možda se i iz tog neuspješnog Rajlovića pokušaja vidi da se metafizika ne može tek tako »eliminisati« (kako to Ejer kaže u jednom svom drugom radu), odbaciti (kao da dve i po hiljade godina evropske misaone tradicije nije ni postojalo), već da se za današnje stanje metafizike paže može reći da odgovara onome što Hegel označava terminom *Aufheben*, ona je ukinuta i istovremeno sačuvana.

U knjizi se previše pažnje počlanja fizikalizmu - *Brod, Stroson, Armstrong, Davidson*. To je čudnije utoliko što su za Ejera stavovi ovih teoretičara u usušini neprihvatljivi. Kao primer uzmimo samo njegovo odbacivanje shvatanja *Donalda Davisona* o identitetu duhovnih i fizičkih doživljaja i neprihučavanje Brodove teorije »emergentnog« materijalizma.

Ejer piše i o lingvističkoj filozofiji *Džona Langšoa Ostina, Noama Comskog, Vilardu Kvina, Nelzona Gudmana, Majkla Damita*. Evo samo nekih teza koje on ističe: Ostin veruje u mogućnost sveobuhvatne »nauke o jeziku« uz pomoć koje ćemo se moći otarasiti »još jednog dela filozofije na način kako se jedino možemo otarasiti filozofije, tj. bacajući je na tavu. Comski je prihvatio hipotezu o univerzalnoj gramatici »koja se nalazi u temeljima sintakse svih ljudskih jezika«. Izgleda da su teze lingvističke filozofije u tolikoj meri netrpeljive prema tradicionalnoj filozofiji, da je to previše čak i za samog Ejera. Tako on, na primer, ne prihvata Kvinnu »kapitulaciju pred biheviorizmom«.

Značaj engleske filozofije dvadesetog veka u ovoj knjizi je obilato precenjen. Neupućeni čitalac bi stekao utisak da se najrelevantniji filozofski život našeg stopeča vodio na Oksfordu i Kembrijdu. Čak je i metafizika predstavljena oksfordskim profesorom *Robinom Kolingvandom*, i to jedino njim. Ostatak knjige je uglavnom informativan i ne zaslužuje veću pažnju. Valja primetiti da su pojedini filozofi prezentirani u krajnjoj nesrazmeriji sa stvarnim značajem njihovog dela. Tako je, na primer, više prostora posvećeno *Vilardu Kvini* ili *Nelsonu Gudmanu* nego *Hajdegeru* ili *Sartru*. Filozofiji egzistencije se koliko-toliko ozbiljnije pristupilo samo u slučaju *Merlo-Pontija*. O Jaspersu ili Marselu, na primer, ni reči. Ništa bolje nije prošla ni marksistička misao, pošto Ejer priznaje da nije u stanju da je prikaže uspešnije nego što je to već učinio Lešek Kolakovski u *Glavnim tokovima marksizma*. Većina drugih vrhunskih misilaca našeg vremena takođe nije ni pomenuta.

Mada je raspad metafizike i sistematskog filozofiranja, bitno obeležje današnjeg mišljenja, to ni iz daleka ne znači da je antimetafizički scijentizam koji počiva na »zdravom razumu« jedini koji može nešto reći o svetu i čovekovom mestu u njemu. *Karl-Oto Apel* je u pravu kada ukazuje na potrebu postojanja humanističkih nauka i socijalne filozofije kao protivteže redukcionizmu tehničko-scijentističkog racionaliteta. Fragmentarno mišljenje i dalje može biti sintetičko i istorijski usmereno, u njemu može biti (i jeste) prisutna i humanistička dimenzija. Filozofija je i danas, uprkos vladavini shvatanja o tehnološkoj efikasnosti, kao vrhovnoj vrednosti (Kolakovski), mnogo više od onog što Ejer i oni kojima on ovde posvećuje najviše pažnje, misle da jeste. Zbog svega toga, jasno je da je ovo knjiga pretencioznog naslova, i da je njen autor precenio svoje mogućnosti kada je pokušao da napiše, makar i skromnu, varijantu filozofije dvadesetog veka.

putopis ni o čemu

Roland Barthes:
»CARSTVO ZNAKOVA«,
»August Cesarc«, Zagreb, 1989.

goran stanković

Luis Kerol na svojoj mapi morske pučine, iz 1876. godine, unutar standardne mreže geografskih odrednica prikazuje – ništa, puku beliku, prazninu tkanja »okeanskog osećanja«, konfiguracije najnepostojanjeg od svih metalemenata – vode.

Tako se geografska karta, simbol jasne, racionalne i logičke orijentacije u životnome prostoru, pretvara u dokidanje diskursa stvarnosti, i uranjanje u prazninu »obreda bez boga«. Znatno kasnije *Roland Bart (Roland Barthes)* piše »Carstvo znakova«, knjigu o Japanu kao Pismu, koja dokazuje da je Pismo izraz »unutrašnje neophodnosti« jedne kulture, sistem koji se može citati ka središtu bez poznavanja eshatoloških misli jedne kulture. Uprkos prividnoj egzotičnosti ove Bartove »bajke o ničemu«, »Carstvo znakova« je »bartovska« knjiga, u kojoj ovaj »semioklasta« striktno sledi paradigme svojih »struktura«, »Tkanja teksta«, »gosta u vlastitoj kući«, »zadovoljstva (čitaoca) u tekstu«. Zatim, jednačenje teorije teksta sa »praksom pisana«, dosledno čitanje *Lotmana* (»Svet je tekst a tekst osmišljen je saopštavanje sveta«), kao i *Fukoa* (govor teži obezličenju, vlastitom nestanku, ukidanju inventura značenja). I tako redom.

Ipak, tekst je sam po sebi naprosto paradoxalan, »... jer u njemu jezik raskida svoju staru vezu sa stvarima da bi usao u onu suvremenu usamljenost, iz koje se više neće vratiti.« Tamo gde bi se to najmanje očekivalo, Bart, u maniru nadrastajuće, nadmoćne sinteze sveta i teksta (na kraju, videće se, i čoveka), dovodi do obnavljanja interesa za DRUGO (DRUGE), kao izraz želje da se ukinie DRUGACIJE (odnosno, isto to, samo malo pomereno). Slično čini i *Cvetan Todorov*, u svojoj najnovijoj knjizi koja govori, opet, o pitanjima naizgled sa druge obale teksta (*Cvetan Todorov*, »Nous et Les Autres«, Seuil, Paris, 1989.). Novi interes za DRUGO i kod jednog i kod drugog proizilazi iz nagomilavanja, ne iz probranosti traženja. Inače, »Carstvo znakova« bi bila knjiga sastavljena od niza impresija o znacima Japana, ali komparacija sa Zapadom takav »znanstveni putopis« pretvara u studiju o DRUGOME.